

УДК 908 (477.84)

Г. Я. Сеньківська

**АРХІВНІ УСТАНОВИ ТЕРНОПІЛЛЯ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ РУСІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х РР. ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

У статті проаналізовано діяльність архівних установ області в історико-краєзнавчому русі та показано їхній внесок у процес поживлення краєзнавчих досліджень.

Ключові слова: архівісти, фонди, документи, краєзнавство.

В статье анализируется деятельность архивных учреждений области в историко-краеведческом движении и показан их вклад в процесс оживления краеведческих исследований.

Ключевые слова: архивисты, фонды, документы, краеведение.

The article analyses the archive establishments' activity of the region in historic and regional studies movement, shows their contribution into the process of reviving the regional studies investigations.

Key words: archivists, funds, documents, regional studies.

Постановка проблеми. Однією з недостатньо вивчених проблем на сучасному етапі є історико-краєзнавча діяльність архівних установ Тернопілля, матеріали яких дають можливість розкрити складні справи, а також внести багато уточнень, змін і в уже висвітлені проблеми, які розглядалися поверхово або упереджено, коли окремі документи свідомо не брались до уваги. У цьому аспекті варто врахувати історичний досвід роботи архівів краю, мережа яких створюється на Тернопільщині з 1939 р. Усе сказане й обумовлює актуальність теми, оскільки критичний аналіз набутого досвіду відкриває можливість виробити науково обґрунтовані

рекомендації, спрямовані на піднесення історико-краєзнавчої роботи архівістів області на сучасному етапі.

Аналіз актуальних досліджень. Безпосередньо дослідженням участі архівних установ у краєзнавчому русі другої половини 40-х – 80-х рр. ХХ ст. займалися В. В. Грабовецький, В. В. Калиниченко, Ш. С. Людковський [1, с. 9-20]. Доволі широкий спектр проблем архівної справи висвітлено у публікації О. Г. Мітюкова [3]. Слід зазначити, що всі вищезазвані роботи зробили вагомий внесок у вивчення досліджуваної проблеми, але поза їхньою увагою залишилося ряд питань, які б дозволили реконструювати особливості роботи архівів

краю впродовж другої половини 40-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.

Говорячи про науково-дослідницьку роботу колективу обласного архіву, наукову цінність мають матеріали фонду ДАТО „Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль” (Ф. Р – 222).

Мета статті полягає у з’ясуванні та об’єктивному аналізі роботи архівних установ Тернопільщини у дослідженні історії і культури краю, популяризації національної спадщини, об’єднанню зусиль дослідників-краєзнавців у формуванні високоосвіченої особистості.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалося, значну роль у розвитку історичного краєзнавства відіграли архівні установи Тернопільської області, які виникають у 1939 р. Під час Другої світової війни відбулося масштабне знищення та вивезення понад 35 архівних фондів (5000 одиниць зберігання) із обласного архіву [2, арк. 69]. Для проведення експертизи документів у квітні 1946 р. було створено експертно-перевірочну комісію при Управлінні державними архівами МВС УРСР, а протягом 1946–1947 рр. аналогічні комісії виникли у всіх центральних архівах і при архівних відділах областей [3, с. 159]. Комісія з обліку збитків та експертиза із встановлення історично-наукової цінності знищених документальних матеріалів виявила, що в обласному архіві з 242 фондів, в яких – 927123 справи, 73456 кг. розсипу, які рахувались до війни, збереглося лише 72 фонди із 533813 одиницями зберігання. Збитки, завдані архіву, становили 883003 крб. [4, арк. 43]. Повністю був знищений довідковий апарат до фондів. Великої шкоди було завдано війною районним державним архівам. До початку війни у Кременецькому держархіві зберігалися справи за 1790–1939 рр. в кількості 19 фондів. Під час німецької окупації було знищено 4 фонди на 8400 справ, а залишилось 3600 справ [4, арк. 44].

Обкоми Компартії України і обласні виконавчі комітети, виконуючи постанову ЦК КП(б)У та уряду республіки від 5 липня 1946 р. „Про поліпшення розміщення державних архівів в областях УРСР”, впродовж цього ж року заслухали на своїх засіданнях питання про стан архівної справи на місцях та визначили конкретні заходи щодо його поліпшення [3, с. 154-155]. Уже протягом 1946 р. по Київському, Запорізькому, Харківському, Чернігівському та Тернопільському архівах було затрачено у цій справі 993.7 тис. крб. [3, с. 155]. Все це дозволило покращити умови зберігання архівних документів, але повністю розв’язати дану проблему не вдалось.

У зв’язку з цим у жовтні 1950 р. Архівне управління МВС УРСР розробило план заходів для завершення у 1951–1952 рр. впорядкування документів у всіх державних архівах республіки. Працівники архівів зобов’язані були основну частину робочого часу використовувати для закінчення науково-технічної обробки фондів. 58 працівників інших областей були відряджені в держархіви Західної України, в тому числі й Тернопільської області [3, с. 158]. Архівне управління МВС УРСР у 1950 р. підготувало „Інструкцію про упорядкування документальних матеріалів, зконцентрованих у державних архівах західних областей УРСР” [3, с. 158].

18 квітня 1956 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову „Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР” та зобов’язала обласні виконавчі комітети покращити матеріальну базу, роботу з дослідниками, здійснити видання документальних збірників. Суворо заборонялося розголошувати матеріали, які мали так званий таємний характер. Так узаконювались хрони, які ховали правду про злочини тоталітарного режиму по відношенню до власного народу. В той же час спостерігається збільшення обсягів робіт з реставрації, ремонту і мікрофільмуванню документів. В 1959 р. в архіві почала працювати лабораторія, що здійснювала мікрофільмування та реставрацію цінних документів, розпочалось їхнє картонування, яке набуло поширення у 1961 р. [4, арк. 103]. Так, у 1970 р. фотолабораторія держархіву за замовленнями дослідників виготовила 625 відбитків фотокопій документів та виконала мікрофільмування документів на 112 кадрів [5, арк. 15]. Впровадження в практику державних архівів більш досконалої апаратури та обладнання, використання нових матеріалів зумовили збільшення обсягів робіт з покращення фізичного стану документів. Отже, краєзнавчим змістом були наповнені усі складові повсякденної діяльності архівів регіону – від комплектації та упорядкування фондів до публікації джерел і проведення наукових конференцій.

Архівісти Тернопільщини співпрацювали з місцевими науковцями, музейними закладами області та інших регіонів України, готуючи тематичні добірки документів, матеріали, що висвітлювали здебільшого радянський період історії Тернопільщини, а також минувшину старовинних міст області – Чорткова, Бучача, Скалата, Тербовлю та інших населених пунктів, що істотно збагатило джерельну базу крає-

знавчих студій. Так, Криворізький педінститут, готуючи у 1948 р. збірник з історії розвитку народної освіти в Україні, звертався з проханням до Тернопільського архіву надати йому матеріали, які б розкривали поширення освіти на Тернопільщині [2, арк. 84]. Ще одним прикладом такої співпраці є лист Львівського державного історичного музею до директора архіву В. Д. Батуріна. Архівісти надали допомогу музею, підготувавши фотографії учасників визволення м. Тернополя і області у квітні 1944 р. від німецьких окупантів, а також учасників Другої світової війни, що були вихідцями з Тернопільщини: Б. А. Фролова, І. І. Люднікова, Г. В. Танцорова, О. П. Логвина та ін. [6, арк. 33]. За запитами Архівного Управління при РМ УРСР, Тернопільського ОК КП України, Рівненського облдержархіву та інших організацій обласний архів виконав 44 тематичних запити: про каральні дії німецьких дивізій „Вікінг”, „Адольф Гітлер” та ін.; про наявність документальних матеріалів до збірника „Радянсько-Югославські відносини в 1941–1945 рр.”, до 4-го тому серії „Документи та матеріали із історії радянсько-польських відносин (1933–1939 рр.)” і т. д. [7, арк. 7].

У відповідь на лист від середньої школи № 142 м. Харкова архів надіслав опис герба м. Тернополя. Отриману інформацію застосували для поповнення фондів створеного у 1987 р. музею „Символи, роженные Октябрем” [8, арк. 28 – 29]. Як бачимо, листування обласного архіву з науковими, архівними та іншими установами країни здійснювалось в наукових, культурно-освітніх та народно-господарських цілях. У 1940 р. до друку підготовлений збірник „Положение трудящихся Тернопольщины в 1920–1939 гг.”, опубліковано у пресі 16 статей [9, арк. 4]. Протягом 1956 р. збиралися матеріали до путівника по фондах Державного архіву області. У місцевій пресі було опубліковано 7 статей [10, арк. 23]. Впродовж 1957–1959 рр. до знаменних дат архівісти підготували та надрукували 78 статей [4, арк. 71].

Науково-дослідна робота проводилась у галузі розробки проблем теорії радянського архівознавства, діловодства та допоміжних історичних дисциплін. Підтвердженням цього є підготовлена стаття для журналу „Архіви України” на тему „Архівна справа в роки Великої Вітчизняної війни в Західних областях УРСР (1941–1945 рр.)” [7, арк. 1]. У процесі підготовки збірника документів „Радянська Тернопільщина (1939–1959 рр.)” був опрацьований значний масив інформації: переглянуто 623 одиниці зберігання фондів, відібрано 410 документів, які просистематизовано за роками,

місяцями та числами, уточнено посилкові дані. Всього на 1 січня 1966 р. до збірника відібрано 808 документів за 1939–1959 рр., знято копії з 431 документу [7, арк. 3].

Для становлення краєзнавства на Тернопільщині виключно важливе значення мала дослідницько-пошукова та наукова робота по підготовці матеріалів з історії Тернопільської області. У 1981 р. складено план-проспект для підготовки збірника документів „В братской семье. Трудящиеся Тернопольской области в экономическом и культурном сотрудничестве народов СССР. 1939–1980 гг.” [11, арк. 10]. Протягом 1981 р. архівісти підготували 21 статтю, з них 9 – опубліковано у пресі, 4 – передано по радіо [9, арк. 8]. Слід підкреслити, що усі вони наголошували на керівній ролі партії. Наприклад, у 1981 р. досліджувалась така тематика: 110-а річниця Паризької комуни, 100-річчя української акторки Катерини Рубчакової, день космонавтики, здоров'я, Перемоги і т. д. [9, арк. 8].

З проголошенням незалежності України розпочалася робота по розбудові архівної справи. Основним напрямом роботи держархіву області в 1992 р. стало виконання Указу Президента України про передачу документів Служби безпеки до держархівів області. Проведено розсекречування 33 фондів на 3114 справ, документи яких передали на загальне зберігання. Отже, у змісті та формах роботи архівів відбулися суттєві зміни. Працівники архіву виконували тематичні та соціально-правові запити в основному про насильне вивезення краян у Німеччину, з історії населених пунктів, різних товариств, громадських організацій, релігійних громад тощо. Непередбачуваним був наплив запитів від громадян переселених із Польщі. Було здійснено протягом 1996 р. 11067 таких запити, 245 – тематичних, 40 – генеалогічних [12, арк. 11]. Архівісти проводили роботу з використання та популяризації архівних документів, доступ до яких був обмежений або закритий. Якщо у 1992 р. держархівом області підготовлено 35 статей та 12 радіопередач із маловідомих сторінок історії України й краю, то у 1994 р. – 98 статей, 15 радіо та 2 телепередачі [13, арк. 5]. Аналогічну роботу з використання та публікації документів здійснювали архівні відділи міськрайдержадміністрацій, завідувачі яких у 1996 р. підготували 27 статей та 15 радіопередач з історії краю, присвячених землякам та ювілейним датам [12, арк. 11]. Зборівським, Буцацьким, Тербовлянським, Шумським, Збаразьким міським Тернопільським архівними відділами опубліковано статті з історії краю,

про звичаї та обряди, до 50-річчя УПА та інші [14, арк. 8]. У 1992 р. експонувалось 5 виставок: з історії української гімназії, про товариства „Просвіта” і „Союз Українок”, до ювілею Б. Лепкого, „Повернення із небуття” (про західноукраїнських письменників, імена яких були викреслені з літературного процесу) [14, арк. 8].

Працівники держархіву брали участь у наукових конференціях. Так, у 1996 р. архівісти були учасниками міжнародних наукових конференцій до 125-річчя В. Гнатюка, 150-річчя І. Верхратського, 60-річчя І. Драча, разом з Асоціацією релігієзнавства організували і провели конференцію „Берестя – 1596 в історичній долі українства”. Директор обласного архіву Б. Хаварівський на міжнародних конференціях у м. Львові та м. Бжешові у Польщі, присвячених 400-річчю Берестецької унії, виступав із доповіддю „Армія Крайова на Тернопільщині” [12, арк. 11].

Діяльність архівних установ області спрямована на реалізацію державної політики в галузі архівної справи, виконання Закону України „Про національний архівний фонд і архівні установи”. Разом із Тернопільською обласною бібліотекою розроблено регіональну Програму збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 рр., яку затверджено розпорядженням голови облдержадміністрації. У Тернопільському обласному архіві зберігаються особові фонди збирачів, яких станом на 1 січня 1995 р. нараховувалось 27 [13, арк. 14]. Протягом 1994 р. архів поповнився особовими фондами літературознавця М. Ониськіва, заступника директора інституту мистецтвознавства, письменника голови Комісії по поверненню культурних цінностей в Україну О. Федорука, краєзнавців П. Медведика і Г. Чернихівського, актора і режисера, заслуженого артиста України Б. Анткова, академіка, фізика М. Чайківського, поетів Б. Чепурка й І. Гнатюка, а також спогадів реабілітованих, членів ОУН – УПА [13, арк. 4].

В багатогранному спектрі дослідницької роботи архівістів кін. ХХ – поч. ХХІ ст. помітне місце посідає налагодження контактів з представниками української діаспори у Канаді, США, Англії, Бельгії, Франції, Ізраїлі, Австралії, Румунії, Болгарії, Словаччині, які постачали архівні установи документами, книгами та періодичними виданнями. Зокрема, Зборівський архівний відділ співпрацює з колишніми жителями міста, які зараз проживають в Бельгії та Англії. Вони надіслали в архів літературу з історії Зборівщини, що висвітлює діяльність таких установ, як „Просвіта”, „Сільський госпо-

дар”, „Рідна школа”, збірник „Зборівщина” [14, арк. 8].

На сучасному етапі, обсяги приймання документів на державне зберігання значно зменшилися через відсутність вільних площ. Якщо у 80-х рр. щорічно у держархів області надходило до 100 тис. справ, то протягом 90-х рр. архів практично не комплектувався [15, арк. 1]. Досить гостро стоїть проблема щодо забезпечення кадрами архівних установ області. Так, при збільшенні обсягів роботи у десятки разів, штат облархіву скорочений майже на третину і є найменшим серед усіх обласних архівів. Станом на 2000 р. у фондах науково-довідкової бібліотеки держархіву області є понад 40 000 одиниць друкованої продукції, в основному – це історична та краєзнавча література ХІХ – ХХ ст., книги, газети, журнали, видані українською, чеською, німецькою, польською, французькою, латинською та іншими мовами. Державний архів Тернопільської області, його 18 архівних відділів забезпечують зберігання документів Національного архівного фонду (НАФ) України, які мають місцеве значення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, архівні працівники в 60–70-і рр. внесли вагомий вклад у дослідження історії Тернопільської області, зокрема у підготовку видання „Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область”. Вони розширили й розробили документальну базу, вдосконалили науково-довідковий апарат. Прийняття Акту проголошення незалежності України спричинило новий спалах краєзнавства. Архівісти спрямували свої зусилля на вивчення і популяризацію невідомих або малодосліджених сторінок історії. Відбулося розсекречування документів, частина яких була передана до архіву органами Служби Безпеки. Тому архіви області містять важливі зведення про історію краю. Вони застосовують різноманітні форми і методи роботи: виставки, публікації документів, конференції тощо. Вивчення комплексу архівних документів дозволяє з наукових позицій відтворити реальну історію області.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовецький В. В. Про роль державних органів у розвитку краєзнавства / Грабовецький В. В., Калиниченко В. В., Людковський Ш. С. // Історичні джерела та їх використання – К., 1964. – Вип. 1. – С. 9–20.
2. ДАТО. – Ф. р – 222. – Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль. – Оп. 1. – Спр. 42. Історичні довідки і огляди

- фондів облдержархіву за 1946–1947 рр. – 89 арк.
3. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973 / Мітюков О. Г. – К. : Наукова думка, 1975. – 271, [28] с.
 1. 4. Там само. – Спр. 368. Нарис з історії архіву та архівного будівництва області за 1939–1965 рр. – 109 арк.
 4. Там само. – Спр. 526. Звіт про роботу архіву за 1970 рік. – 79 арк.
 5. Там само. – Спр. 238. Листування з Архівним Управлінням, науковими та архівними установами про виявлення та використання документів в наукових та культурно-освітніх цілях. – 77 арк.
 6. Там само. – Спр. 367. Звіт про роботу архіву за 1965 рік. – 37 арк.
 7. Там само. – Спр. 1337. Листування з Головархівом УРСР, науковими, архітектурними та іншими установами про виявлення архівних документів в наукових, культурно-освітніх та народно-господарських цілях за 1987 рік. – 94 арк.
 8. Там само. – Спр. 4. Звіт про роботу архіву за 1940 рік. – 11 арк.
 9. Там само. – Оп. 1. – Спр. 146. Річний і піврічний звіти про роботу архівного відділу за 1956 рік. – 28 арк.
 10. Там само. – Спр. 1074. Звіт про роботу архіву за 1981 рік. – 77 арк.
 11. Там само. – Спр. 1898. Звіт про виконання плану розвитку архівної справи держархівом області за 1996 рік. – 30 арк.
 12. Там само. – Спр. 1623. Звіти про виконання плану розвитку архівної справи в області за 1994 рік. – 25 арк.
 13. Там само. – Спр. 1544. Звіт про виконання основних показників плану розвитку архівної справи в області за 1992 рік. – 88 арк.
 14. Там само. – Спр. 2160. Аналіз стану розвитку архівної справи та заходи щодо його поліпшення в області за 2000 рік. – 30 арк.
-